सोव्हिएत काळातील गुजराती अनुवादक अतुल सवाणी यांचा हरवलेला दुवा शोधताना

राजीव शाह | शुक्रवार, ४ एप्रिल २०२५

अलीकडेच मला एका सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते राजू दिप्ती यांचा संदेश मिळाला. ते गुजरातची राजधानी गांधीनगरजवळील कोबा गावात 'जीवन तीर्थ' नावाची स्वयंसेवी संस्था चालवतात. ते सोव्हिएत काळात प्रोग्रेस पब्लिशर्ससाठी रशियन—मुख्यतः राजकीय व आर्थिक—पुस्तकांचे गुजराती भाषांतर करणारे अतुल सवाणी यांची संपर्क माहिती शोधत होते. त्यांचा उद्देश असा होता की गुजरातीमध्ये अनुवादित झालेल्या सोव्हिएत पुस्तकांच्या स्कॅन केलेल्या सॉफ्ट कॉपीज किंवा शक्य असल्यास हार्ड कॉपीज गोळा करून पुण्यात राहणाऱ्या अरविंद गुप्ता यांच्याकडे सुपूर्द कराव्यात. अरविंद गुप्ता हे आता बाजारात उपलब्ध नसलेल्या सोव्हिएत पुस्तकांच्या इंग्रजी तसेच भारतीय भाषांतील सॉफ्ट कॉपीज गोळा करून सार्वजनिक करण्याचे अवाढव्य कार्य करत आहेत.

मी राजू दिप्ती यांना सांगितले की मी माझी सर्व सोव्हिएत पुस्तके अलीकडेच काढून टाकली आहेत—खरे तर ती मी जवळजवळ सर्वच अहमदाबादच्या ओढव येथील प्रामुख्याने दलित वस्तीतील एका चाळीत उत्साहाने स्वयंसेवी ग्रंथालय चालवणाऱ्या कार्यकर्त्या लंकेश चक्रवर्ती यांना दिली आहेत. तसेच मी त्यांना सांगितले की माझी पत्नी श्रुती ह्या १९८६ ते १९९१ या काळात मॉस्को येथे रादुगा पब्लिशिंग हाऊसमध्ये गुजरातीमध्ये साहित्याचे भाषांतर करत होत्या, आणि त्यांची प्रकाशन अधिकाऱ्यांशी ओळख करून देणारे व्यक्ती म्हणजे अतुल सवाणीच होते. मी हेही जोडले की अतुल यांचे काही वर्षांपूर्वी निधन झाले आहे.

दरम्यान, अरविंद गुप्ता यांनीही अतुल यांच्याबद्दल चौकशी करण्यासाठी मला संपर्क केला. त्यामुळे मला १९८६ ते १९९३ या काळातील माझ्या मॉस्कोतील दिवसांची आठवण झाली, जेव्हा मी सोव्हिएत समर्थक दिल्लीतील दैनिक 'पॅट्रियट'चा परदेशी वार्ताहर होतो. त्यांनी सांगितले की त्यांनी सुमारे ३,५०० सोव्हिएत पुस्तके गोळा करून अपलोड केली आहेत आणि गुजरातीमध्ये अनुवादित झालेली रशियन पुस्तके शोधत आहेत—म्हणूनच त्यांना अतुल यांचा संपर्क हवा होता. मी त्यांना तेच सांगितले जे मी राजू दिप्ती यांना आधीच सांगितले होते. राजू यांनी मी तयार केलेल्या ब्लॉगची लिंकही पाठवली होती, ज्यामध्ये मी श्रुती यांच्या प्रकाशित व अप्रकाशित गुजराती अनुवादांच्या पीडीएफ प्रती जतन करून ठेवल्या आहेत.

अतुल १९६६ साली मॉस्को येथील प्रोग्रेस पब्लिशर्समध्ये रुजू झाले. १९८६ मध्ये आम्ही त्यांना भेटलो तेव्हा ते अनुभवी होते आणि मॉस्कोला पोहोचल्यानंतर आम्ही ज्यांच्याशी मैत्री केली त्या पहिल्या लोकांपैकी ते एक होते. मी 'पॅट्रियट'चा परदेशी वार्ताहर असल्याने, अतुल ज्या भारतीय अनुवादकांच्या लहानशा प्रवासी समुदायाचा भाग होते, तो समुदाय अनेकदा माझी पत्नी, आमची लहान मुलगी हिना आणि मला त्यांच्या समारंभांसाठी आमंत्रित करत असे.

आम्ही अतुल यांच्या घरी इतरांच्या तुलनेत जास्त वेळा जात असू आणि ते व त्यांची पत्नी कुत्सिया आमच्याकडेही येत असत. कुत्सिया या उत्कृष्ट स्वयंपाकी आणि आदरातिथ्य करणाऱ्या होत्या. सोव्हिएत काळात, विशेषतः अन्नधान्याची टंचाई नेहमीचीच होती आणि ती वर्षागणिक वाढतच गेली. अशा वेळी त्या घरखर्च कसा भागवावा याबद्दल आम्हाला अनेक टिप्स देत. उदाहरणार्थ, गव्हाचे पीठ क्वचितच मिळत असे. त्यामुळे मैद्यामध्ये राय (राय) पीठ मिसळून चपातीसारख्या भाकऱ्या कशा करायच्या हे त्यांनी आम्हाला शिकवले. ही दोन्ही उत्पादने तुलनेने सहज मिळत. श्रुतीने चपाती केल्या खऱ्या, पण त्यांची चव काही खास नव्हती—म्हणूनच आम्हाला गव्हाच्या पिठाचा शोध घ्यावा लागे. रशियन स्त्रिया गव्हाचे पीठ फारसे खरेदी करत नसत; त्या त्याला ‘खडबडीत’ आणि ‘गडद’ म्हणत. जेव्हा कधी ते उपलब्ध होत असे, तेव्हा कोणत्या दुकानात मिळत आहे याची बातमी भारतीय प्रवासी समुदायात वाऱ्यासारखी पसरत असे. आम्ही मग शक्य तितके—२० किलोपर्यंत—खरेदी करून साठवून ठेवत असू.

अनेकदा चपातीऐवजी ब्रेडवरच निभावून घ्यावे लागे. आमच्या घराजवळील ‘ख्लेब’ या दुकानातही चांगला, ताजा ब्रेड नेहमी मिळेलच असे नाही. माल येण्याच्या वेळेशी आमची भेट जुळवून घ्यावी लागे.

मॉस्कोला मध्यम स्तरातील पण प्रसिद्ध कम्युनिस्ट नेते वारंवार येत असत. अशा वेळी अतुल भारतीय भाषांतील अनुवादकांमध्ये एक केंद्रबिंदू ठरत. हे नेते हमखास अतुल यांच्या घरी भेट देत आणि तेथे पेय व जेवणाच्या मैफिली आयोजित केल्या जात, ज्यांना मला अनेकदा बोलावले जाई. एकदा तर माझी लहान मुलगी—जिला बहुतेकांपेक्षा रशियन भाषा अधिक चांगली येत होती—पाणी समजून चुकून व्होडका प्यायली होती, हे मला आठवते.

अतुल आणि कुत्सिया आम्हाला मॉस्कोमधील विविध पर्यटन स्थळांना घेऊन जात असत. पण सर्वात संस्मरणीय भेट म्हणजे झागोर्स्क—रशियन ऑर्थोडॉक्स चर्चचे एक महत्त्वाचे केंद्र. आम्ही उलित्सा चकालोव्हा (नंतरचे नाव झिम्ल्यानोय वाल) येथील आमच्या निवासस्थानाजवळील कुर्स्की वोक्झाल या रेल्वे स्थानकात अतुल आणि कुत्सिया यांना भेटलो. तेथून आम्ही झागोर्स्ककडे निघालो. अतुल आणि कुत्सिया मॉस्कोच्या दुसऱ्या टोकाला असलेल्या युगो-झापादनाया (अर्थात ‘दक्षिण-पश्चिम’) येथून आले होते. मात्र, जगातील सर्वोत्तमांपैकी एक असलेल्या मॉस्कोच्या कार्यक्षम मेट्रोमुळे ते अवघ्या अर्ध्या तासात कुर्स्की वोक्झालला पोहोचले.

त्या काळात, सोव्हिएत संस्थांमध्ये काम करणाऱ्या कोणत्याही परदेशी व्यक्तीस मॉस्कोबाहेर प्रवास करण्यासाठी अनिवार्य परवानगी घ्यावी लागत असे. याला ‘आयर्न कर्टन’ म्हणा किंवा काहीही, पण हा नियम प्रोग्रेस किंवा रादुगा पब्लिशिंग हाऊसमध्ये काम करणाऱ्या भारतीय अनुवादकांवर काटेकोरपणे लागू केला जात असे. मॉस्कोपासून सुमारे ७५ किमी अंतरावर असलेले झागोर्स्क हे या नियमातून सूट दिलेल्या मोजक्या शहरांपैकी एक होते. प्रवास अधिकृतरीत्या आयोजित असेल तर परवानगीची गरज भासत नसे—आणि कर्मचारी उत्साह टिकवण्यासाठी असे दौरे वारंवार आयोजित केले जात.

माझ्या कुटुंबासाठी परिस्थिती वेगळी होती, कारण मी मान्यताप्राप्त परदेशी वार्ताहर होतो. मला मॉस्कोबाहेर जाण्याच्या किमान २४ तास आधी सोव्हिएत परराष्ट्र मंत्रालयाच्या माहिती विभागाला कळवावे लागत असे. कोणकोणत्या ठिकाणी जाणार आहे आणि कुठे राहणार आहे—हॉटेलमध्ये की कोणाच्या घरी—हेही स्पष्ट करावे लागे.

अतुल नेहमीच आपल्या वरिष्ठांशी चांगले संबंध ठेवण्यात काळजी घेत. एकदा रेडिओ मॉस्कोच्या गुजराती विभागात काम करणाऱ्या एका रशियन महिलेने रशियन-गुजराती असा मोठा शब्दकोश तयार केला. छपाईपूर्वी तो श्रुतीकडे परीक्षणासाठी पाठवण्यात आला आणि असंख्य टायपोग्राफिकल चुका असल्याने श्रुतीने तो ठामपणे नाकारला. उदाहरणार्थ, गुजरातीतील 'लकडी' (काठी) हा शब्द चुकून 'लक्री' असा लिहिला होता—कारण रशियन भाषेत 'द' हे अक्षर नाही. हा शब्दकोश परीक्षणासाठी अतुल यांच्याकडेही पाठवण्यात आला आणि त्यांनी त्याला अतिशय प्रशंसात्मक शेरा देऊन मान्यता दिली. श्रुतीने नकारात्मक अहवाल दिला आहे हे कळल्यावर त्यांनी तिला विचारले, "वरिष्ठांचा रोष का ओढवून घ्यायचा? सकारात्मक शेरा दिल्याने तुझं काहीच नुकसान होणार नव्हतं." नंतर आम्हाला कळले की तो शब्दकोश सर्व चुका तशाच ठेवून प्रकाशित झाला!

अतुल क्वचितच आपल्या वैयक्तिक आयुष्याबद्दल बोलत. पण एकदा त्यांनी आपल्या तरुणपणाच्या आठवणी सांगताना मला सांगितले की लग्नापूर्वी ते कुत्सियाला सायकलवर फिरायला घेऊन जात असत. त्यांनी हेही उघड केले की 'अतुल सवाणी' हे त्यांचे खरे नाव नव्हते. कम्युनिस्ट पक्षाचे सदस्य असल्याने, पक्ष भूमिगत असताना आपली ओळख लपवण्यासाठी त्यांनी सार्वजनिक नाव बदलले होते. गुजराती भाषेला 'शुद्ध' करण्याच्या नादात संस्कृतप्रचुर बनवू पाहणाऱ्या काही गुजराती विद्वानांबद्दल त्यांनी आपला तिरस्कारही व्यक्त केला. "सामान्य लोक बोलतात ती गुजराती अनेक फारसी शब्दांनी समृद्ध आहे. त्यातच तिचे सौंदर्य आहे," असे ते एकदा मला म्हणाले.

इतर सोव्हिएत प्रकाशन संस्थांतील अनुवादकांप्रमाणेच, १९९१ मध्ये सोव्हिएत संघ कोसळल्यानंतर अतुल यांची नोकरी गेली. मी १९९३ मध्ये भारतात परतलो, पण बहुतांश वयोवृद्ध अनुवादक—अतुल यांच्यासह—मॉस्कोमध्येच राहिले. उदरनिर्वाहासाठी त्यांना नव्या रशियन अधिकाऱ्यांकडे निवृत्तिवेतनासाठी विनवण्या कराव्या लागल्या, असे मला सांगण्यात आले. जवळजवळ ४५ वर्षे मॉस्कोमध्ये राहिल्यानंतर—त्यापैकी सुमारे २५ वर्षे अनुवादक म्हणून काम केल्यानंतर—२०११ साली वयाच्या ८५व्या वर्षी अतुल यांचे निधन झाले.